

Andra världskriget – ett fullständigare perspektiv

Andra världskriget med fokus på nazisterna och ondskan känns rätt uttjat. Därför lät det intressant med ett museum i Gdansk som försökte, och i stora delar lyckades, se kriget i civilbefolkningens perspektiv och förena erfarenheterna i Östeuropa med de västliga. Den öst-västliga sprickan i EU blir allt mer kännbar, och historieskrivningen är central för den sprickan. Men redan innan museet hade öppnat var konflikterna i full gång. Den nationalistiska regeringen PIS (Lag och rättvisa) i Polen försökte ta över det. En artikel i *New York Review of Books* beskrev konflikten, men nämnde också att de förändringar som gjorts hittills är marginella.¹ Det finns ännu god anledning att besöka museet.

Arbetet har pågått i tio år, initierat av den liberalkonservativa regeringen under Donald Tusk. Museet är gigantiskt, med 5 000 kvm utställningsyta, mycket interaktiva och digitala resurser – det sprängde budgeten gissningsvis. Historikern Pawel Machcewicz ledde arbetet, ett namnkunnigt internationellt råd med bland andra Norman Davies och Timothy Snyder har följt det och aktivt deltagit i försvaret av museet.² Regimen lyckades avsätta chefen genom juridiska trick, men upphovsrätten var skyddad och möjligheterna att ändra begränsade.³ Ännu pågår en rättegång i Gdansk om upphovsrätten, allt är inte avgjort. Machcewicz har ett starkt stöd i det lokala politiska styret.

Museet är tematiskt upplagt, med civilbefolkningen i fokus. Dit räknas alla som drabbades av kriget, med en stor variation av erfarenheter. Viktigt är att också offren tillskrivs agens, de är inte en fårscock utan har, precis

1. Eva Hoffman, "Hearing Poland's Ghosts", *New York Review of Books* (NYREV) 22/3 2018.

2. Timothy Snyder, "Poland vs History", *New York Review of Books* (NYREV) 3/5 2016. *The Guardian* har också rapporterat regelbundet.

3. Pawel Machcewicz bok om projektet har översatts till tyska men inte engelska: Pawel Machcewicz, *Der unekämpfte Krieg, das Museum des Zweiten Weltkriegs in Danzig: Entstehung und Streit* (Wiesbaden 2018).

som de offentliga aktörerna olika bakgrund, olika syften och metoder och en hel gråskala av mänskliga egenskaper. Särskilt djärvt känns det när också det allierade bombkriget och dess tyska offer beskrivs. Men det är ingen moralisk historieskrivning, här utnämns inga hjältar och skurkar. I stället blir det en massiv, mångsidig katalog över krigets fasor. Den historien har inte berättats, inte på det sättet. Museets kritiker anser att det är alltför negativt mot krig.

Störst utrymme får centrala och östra Europa, där mycket av andra världskriget ägde rum och där det flesta antalet skadade och döda fanns samt kriget började. Men viktigare för utställningens perspektiv är att det var där Sovjetunionen och Nazityskland möttes. Samma område har Timothy Snyder i sin berömda bok *Bloodlands* pekat ut som det värst drabbade. Det handlar alltså inte bara om Hitler och nazismen, utan om både Adolf Hitler och Josef Stalin. Utan att rangordna dem eller påstå att de är lika. De får ha sina olika roller och syften samt metoder. Det är den viktigaste lärdomen för oss som är vana vid en rent västlig historieskrivning.

Museet ger en tydlig bild av att kriget i öst såg annorlunda ut än i väst. De västeuropeiska ockuperade länderna finns med i tematiska avsnitt om bombkriget, kollaborationen, terrorn och motståndet. Men de engelska och amerikanska krigshjältarna är ovanligt lite representerade, till och med bombningarna av London ser lite bleka ut i jämförelse. Ett tydligt exempel på skillnaden mellan östra och västra Europa är andelen civila och militära offer i förhållande till befolkningen som helhet. När det gällde civila offer kom Polen högst, sedan Sovjetunionen, Jugoslavien, Ungern, först därefter Tyskland och Japan. Nederländerna hade flest i Västeuropa, också Finland hade en hög andel, framför allt militära offer. Den procentuella andelen döda ska inte tolkas som mått på lidande – de 3 500 civila danskar som dog hade förstås precis lika stor rätt att leva som de 5,7 miljonerna polska civila offren, och sannolikt kan tvivel riktas mot alla exakta siffror. Men de är en påminnelse om att det var en sak att vara i vägen för den tyska och västallierade krigföringen å ena sidan, den tyska och sovjetiska å den andra.

Kriget i Stilla havet finns med, och ger perspektiv snarare än en uttömmande beskrivning. Karakteristiskt nog tar utställningen i det avsnittet upp atombombens konsekvenser och de kvinnliga sexslavarnas lidande. Kriget i Afrika representeras av Italiens erövring av Etiopien, det är allt.

Salen där olika soldatgruppers uniformer och utrustning beskrivs ser ut som en ordinär arméutställning, men beskriver samtidigt hur lite utrustning och dåligt skydd de flesta soldaterna hade, i kontrast till de amerikanska. Hungern, sjukdomarna och barnens situation är genomgående teman. En sak som sällan nämns är dödligheten bland de ryska krigsfångarna i tysk fångenskap; av 5,7 miljoner sovjetiska krigsfångar dog 3,3 miljoner, nära 60

procent, av hunger, sjukdomar och misshandel. En mindre fråga, som bara berör en miljon, saknar jag dock; flyktingströmmen från öst inför Röda arméns inmarsch finns inte med. Polacker och ukrainare utgjorde den stora gruppen, judarna och balterna mindre grupper.

Centrala och östra Europa beskrivs inte enbart som en spelplats för de mäktiga diktatorerna. Också de mindre staterna har ett, visserligen mycket mindre, utrymme att agera, och gör det. Där finns försök att i den tyska aggressionens efterföljd försöka kapa åt sig bitar av drabbade grannländer, där finns allianser med framför allt nazismen. Och mest kontroversiellt, där finns frågan om kollaboration och deltagande i Förintelsen. För närvarande står den intensivaste historiska diskussionen i hela östra Europa om det egna deltagandet, huruvida man kan betrakta sig som hjälplöst offer eller även tvingas diskutera en egen skuld. Där finns också Polens sårigaste konfliktytor. Utställningen är tydlig, den påpekar att samarbete förekom, och även i vilka omständigheter. Man anar diskussionerna i utställningens arbetsgrupper; hur visar vi detta, hur långt vågar vi gå?

När kriget får handla både om nazistisk och kommunistisk framfart framstår också den finska krigföringen som fullkomligt begriplig. Det finska vinterkriget och dess följder får stor plats i utställningen. Genom att slåss undgick de ett östeuropeiskt öde är det implicita budskapet, om det introduceras någon hjälte är det den vitklädda finske soldaten på skidor på en stor bild.

En rubrik lyder: "Total victory, ambiguous liberation." Medan västländerna gladdes åt den tyska kapitulationen, var stämningen hos länderna i centrala och östra Europa inte så hög. Den sovjetiska ockupationen och den efterföljande tvångsmässiga inkorporeringen i östblocket kallas här för krigets långa skugga. Där redovisas deportationer och direkta terrorhandlingar och motståndet i revolterna 1956, 1970-talet och 1980-talet. Det är en ganska kort redogörelse, kampen mot Sovjet tas upp på andra museer, särskilt det om Solidaritet. Utställningen betonar att både inkorporeringen i östblocket och motståndet var en följd av kriget. Känslan att ha blivit förrådd och utlämnad åt ett hårt öde är en väsentlig del av de motsättningar som växer i dagens EU mellan öst och väst. Skillnaderna mellan hur man drabbades i kriget är ju ohjälpliga, men det finns utan tvekan en undertryckt svekdebatt – ni lämnade oss i sticket, i Stalins våld. Det är lätt att förstå, även om det inte är lätt att se alternativen.

Detta är ett imponerande museum, och mest imponerande är dess konsekvent humanistiska perspektiv. Man kan bara jämföra med populärhistoriens fixering vid våld, vapen och onda män. Det är imponerande även materiellt, en enorm kapsejsad byggnad i hamnområdet. Man blir lite besviken att bli hänvisad till underjorden för huvudutställningen.

Naturligtvis frågar man sig som besökare – vad är ändrat här sedan ledningsskiftet? Det är svårt att följa debatten för den som inte läser polska, men ett tips är hemsidan för Imre Kertesz-Kolleg i Jena, som ägnar sig åt museernas historieframställning och publicerar på engelska.⁴ Slutfilmen lär vara ny. De tillfälliga utställningarna är också nya. Jag misstänker att också audioguiden, som hela tiden påpekar vad man bör titta särskilt på, har tillkommit i efterhand. Formeln ”Polacker deltog i övergreppen mot judar, men det fanns också polacker som hjälpte judar” används vid flera tillfällen. Det finns en skärm som handlar om Jedwabne, en by där polacker drev de lokala judarna in i en lada som brändes ner till grunden. Det var ett huvudsakligt exempel i Jan Thomas Gross bok *Neighbors*, som har väckt starka motreaktioner, framför allt men inte enbart i regeringspartiet PIS. Den nuvarande engelska texten på museet lyder: ”On 10 July in Jedwabne, Poles were persuaded by the Germans, probably following a pre-existing German plan, to round up their Jewish neighbours in the market square...” Denna text har säkerligen blivit tillagd under det senaste året.

Södertörns högskola

ANU MAI KÖLL

4. <<http://www.imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de>>